

Rohonyi Zoltán

Kánon, kánonképződés, kanonizáció

Vázlat egy fogalmi tartomány működéséről
és történeti funkcionalitásáról*

„Azért vannak elképzeléseink a kánonról, mert az irodalomról olyan kulturális kontextusban tanulunk meg gondolkodni, melyet részben a kanonikusság fogalma konstituál.”

Charles Altieri

„... a társadalmak érvényesíteni tudják érdekeiket, mivel a kánon kontrollt biztosít a kultúra által komolyan vett szövegek és a »komolyság« jelentését meghatározó értelmezési módszerek fölött.”

Frank Kermode

„A kánon a kánon destrukciója, saját lerombolása útján építi fel önmagát:”

David Martyn Paul de Man-értelmezéséből

1. Elméleti propozíciók

■ Valószínűleg igazuk van azoknak, akik feltételezik – sőt bizonyos tudományos alapon belátásukat érvényesíteni is tudják –, hogy előzetes tudás, mi több, Popperral szólva: világ nélkül nincs esélyünk hozzáférni a „dolgokhoz”. A hermeneutika hasonló jellegű fogalmait itt még nem említeném, de a fenti idézetek arról szólnak, hogy a több mint kétezer éves kánonfogalmat aligha lehet, s kérdés, hogy érdemes-e az egyszerű leírás szintjén megragadni. A kánon csak belülről, a kánonon belülről tudjuk megközelíteni, s ettől fogva szembe találjuk magunkat Michel Foucault dilemmájával – gondoljunk a *discontinuité*hez kapcsolódó gondolatsorra –, miszerint az eszköz és a tárgy elválaszthatatlan. Amit megragadni próbálunk, arról hipotézisünk, előzetes képzetünk van, s ezt eszközként működtetjük tárgyunk tagolt leírásában. Hogy Foucault gondolati építkezése (legalábbis *A szavak és a dolgok*, s talán *A tudás archeológiája* korszakában) egyfajta rejtett, transzcendentális szubjektum nélküli kantianizmust idéz, azt már Paul Ricoeur megállapította, viszont, hogy e megismerési szituációnak következményei vannak a kánon fogalmáról való

gondolkodásban, az már indulásból evidenciának számít. Természetesen a megközelítés tudomány-módszertani alapjairól van szó, s e téren az úgynevezett kánonelméletnek alig tagadható fogalmi hiányai vannak.

1.1. E „tárgy”, vagyis a kánon ugyanis nem csupán szövegek, szerzők, beszédmódok, műfajok halmaza, hanem a kiválasztásukat meghatározó kommentár és az önállósuló értelmezés szerves rendszere, amelyet lezárás és nyitás, az előírás és annak folyamatos tagadása jellemez. Ezzel egyzersmind tudomásul vettük, hogy a kanonikus szövegek, életművek stb. kommentárja és értelmezése eszközként és rögzült vagy rugalmas szabályként minden további műképződmény befogadhatóságát befolyásolja. Vagyis az irodalmi történet értelmezett és értelmezési alakzatok előzetességének a függvénye, ha definíciószerűen fogalmazzunk.

Az így felfogott kánonra kétségtől jellemező az Aleida és Jan Assmann szerzőpáros tézise, miszerint elválaszthatatlanok tőle a cenzúra, a szöveggondozás és az értelemgondozás mozzanatai, s az a metaforájuk is idekívánkozik, hogy mindig „feltételez egy ajtót, amelyet el kell torlaszolni”. Mindezzel máris előrevetülnek olyan elméleti perspektívák, mint a „benne állás” hermeneutikai következményei, a társadalmi avagy intézményes kontroll hatásmechanizmusa (Kermode), a kommunikáció archeológiájának az új szempontjai, ám egyúttal implikált a nyelvileg konstituált világ, az önmagát dekonstruáló szöveg – s így persze az öndestruktív kánon – gondolata is.

1.2. Közben kortárs irodalmunkban például Ottlik, majd Esterházy és Nádas kanonizációja teljes terjedelmében mutatta a folyamat működését (vö. Lengyel Péter 1976-os Ottlik-hommage-ával, illetve az 1988-as *Dyptichon* című kötet írásaival), magát a problémát a hazai szakirodalom a kilencvenes évek óta tematizálja magas elméleti szinten (Szegedy-Maszák Mihály, Kálmán C. György, Kulcsár-Szabó Zoltán). A nemzetközi szakirodalom ismertetésének a feladatát, s irodalomtörténetünk főleg XX. századi kanonikus átrendezését valójában a teljes szakma elsőrendű

feladatának tekintette, így e szöveggyűjtemény bevezetője szándékosan a fogalmiság elvontabb összefüggéseire és *történetiségére* kívánja ráirányítani a figyelmet. Nem kíván beszámolni tehát sem az amerikai kánonvitákról, sem a fogalomtörténet közhelyeiről. Bizonyos fogalmi előzetes-séget persze fel kell majd vázolni, ám a gyűjtemény olyan szerzői, mint például Jan Gorak, valójában feloldják az efféle előszó-követelmények alól.

A lényeg talán az, hogy – az irodalom korábbi funkcióját visszaszorító világ maradék olvasói számára – egyfajta javaslat születésük az itt publikált szövegek kapcsán is, miszerint mediatisált közegünk legyűrhetetlen hatása ellenére igenis a *magaskultúra* előzetességét kellene hordoznunk magunkban. Arról kell beszélnünk, hogy milyen elméleti fogalmak közegében gondoljuk el a kánont, hogyan is kellene lebontanunk, mennyire ismerjük fel önmagunkban a működését. Pontosabban, mennyire vagyunk hajlandók a burkoltan érvényesülő kanonikus működés kultúráját terem-tő erejének engedni.

1.3. Mindezt előrebocsátva máris konzervativizmust lehetne emlegetni. Magaskultúra vs. mediatisált világ, ugyan miféle avíttóság ez? A szövegeket válogatva kialakult az a felfogás, miszerint éppen az a feladata egy ilyen gyűjteménynek, hogy a kulturális tradícióban való benne létünket – nem kritika nélkül, nem a kritika kizárásával – kellő argumentumokkal alátámassza. Ezen túl pedig ráirányítsa a figyelmet a *rendezőfogalmak olyan rendszerére*, amelyek egymás mellett élnek, ám az egymás mellett elbeszélő szakmák, a párhuzamos diskurzusok ritkán teremtik meg az összefüggést közöttük.

1.4. S itt most nem a Kálmán C. Györgytől kitűnően referált „poliszisztéma”-elméletre gondolok elsősorban, hanem általában véve a *tudásszerzés előzetességét meghatározó mechanizmusokra*, s azokra a fogalmakra, amelyek ezeket *interdiszciplinárisan megragadhatókká teszik*. A probléma (hipotézis jellegű) előzetes megfogalmazásának popperi tudományelméleti vonalát érezvén közel magamhoz, hadd bocsássam előre, hogy a *diskurzus biztosította és meghatározta keretben érvényesülnek az (előzetes) tudás alakzatai, amelyek egy episztémén belül rendként működtetik mechanizmusait a tudásközvetítés és a szövegköziség bonyolult hálózatában*. Ezen a ponton a kánon szekularizált irodalmi jelentése teljesen beilleszkedik a fentebbi, átfogó keretbe, sőt a Thomas Kuhn-i paradigma vagy akár a szokásrend, mi több, a gadameri hatástörténeti tudat fogalmával is kapcsolatba hozható. A kánonképződés normatív működésének eredménye a kanonizáció, s kánonról akkor beszélünk, ha az irodalom önmozgásként értett oldala (receptió, intertextualitás) összekapcsolódik az intézményes autorizáció (kritika, iskola, irodalomtörténet) formái-

val. Ennek a történése – mint az irodalom történése – lehetne az új szakirány kutatási programjának az alapja.

Érvelő kifejtésre csak később lesz alkalmam, s annak a taglalása – Günther Buck meggyőző érvein túl –, miként értem a kánonjogban, jogi előírásokban statikusként rögzült kánonfogalom áttörténetiesítését, elkerülhetetlenül felszínre fogja hozni a kanonikus–klasszikus fogalomparlátszólagos szinonimitását, vagyis e hermeneutikát és kánonelméletet egyaránt foglalkoztató kérdést sem kerülhetem majd meg.

1.5. Előre jelzett koncepcióm remélhetőleg nem fogja zavarni a szakolvasót, s egy szöveggyűjtemény érdekelt használója tudni fogja, mit kezdjen a szövegekkel és az azokhoz csak részben kapcsolódó előszóval. Talán elfogadható elgondolás, hogy éppen a problémafelvetés, a szövegekkel való munka önálló terepének a megnyitása, a bevett fogalmak – nem destrukciója, hanem – áttekinthető rendszerbe építése az igazi intellektuális feladat. Még ha túl merésznek és itt-ott támfalmentesnek bizonyul is az építkezés...

2. Metron és Kanón

A kánonelmélet első nagy hatású művétől (Herbert Opper, 1937) E. R. Curtius monumentális monográfiájáig, Jan Gorak, vagy legfrissebben Jan Assmann kitűnő összefoglalásáig (1999) kialakult egyfajta konszenzus a kánon fogalmi rétegződése, antik görög és keleti, korai keresztény, korai szekularizált és modern jelentéstartományára körül. A kezdetben „rúd”, „mérce”, „mérték” jelentésű, az építészeti és a szobrászati világhoz kapcsolódó fogalom – mint ezt például Gorak bőven részletezi – nagyon hamar etikai terepre is betör, s elválasztják a pillanatnyi, pragmatikus érdekre vonatkozó Metron s a hosszú távú, prospektív Kanón (mint előírás) jelentéstartományokat. Fontos itt leszögezni, hogy az arisztotelészi hagyomány *rugalmasként* kezeli a kánont, s érdemes lenne eltöprengeni azon, vajon mai, mindent egybemosó szóhasználatunk nem tudná-e felújítani a Metron egykori, elkülönített jelentését. (Innen nézve az amerikai úgynevezett kánonvita ugyanis inkább a Metron fogalmi tartományával értelmezhető, noha természetesen a prospektív oldal sem hiányzik az érvelők készletéből. Hogy mindez milyen „politikai” színezetet kapott és kap, arról itt most nem kell szót ejtenünk.)

2.1. Az antik jelentéstörténet – s most J. Assmannra hivatkoznék – rendre felmutatja a *mérték, irányvonal, kritérium, mintakép, modell, szabály, norma, tábla, lista* jelentésváltozatokat (s mint tudjuk, ezek a mai napig meghatározó módon „zavarják” a terminus értékű kánonfogalom esélyeit!), ám az arisztotelészi rugalmasságot már Szent Ágostonnál (lásd Gorak) radikális szűkítés, a kevés számú kanonikus szer-

ző szükségletének az elve váltja fel. (Meggondolkodtató, mennyire hasonló logika vezérli a szekularizált kánont is, ideértve akár például a nemzeti klasszikusok, XX. századi klasszikusok stb. típusú alakzatok létrejöttét is.) A keresztény kánon alakulása – a szentnek tekinthető szövegekhez való viszony, a *Könyv* kanonizálása az apokrif iratok kizárásával, a hatalmi jellegű rögzítés stb. – jelen esetben csak annyiban foglalkoztat, hogy a szakirodalom meglehetősen eltérő, sőt egymásnak végtelenül ellentmondó álláspontokat forgalmaz e kánon *szekularizációja* kapcsán.

2.2. Walter Haug értekezése (1987) a középkori szerzőlisták alakulásáról a közeli viszonyt sugallja, miközben a Gumbrecht-féle álláspont (1987) a *történetesítés* és az *innovációs kényszer* érvényesüléséről, vagy az a némiképpen ahistorikus álláspont, miszerint a szekularizált kánont sohasem „felülről rögzítették”, ezzel ellentétes. Abban persze John Guillorynak igaza van, hogy az alapvető különbség a világi kánon folytonos módosulásában rejlik, azt is hozzátéve, hogy újabban sok kritikus a bibliai kánon alakításához hasonló módon – vagyis kizárásos alapon – jár el, amint ezt egy lexikonszócikkben is leszögezi (*Critical Terms for Literary Study*. Ed. by Fr. Lentricchia and Th. McLaughlin. Chicago, 1990). Az egyes nemzeti irodalmak belső, retorikai és poétikai természetű kánonja ezen túlmenően a fejlettebb, saját rendszerüket korábban kialakított irodalmakhoz való felfejlődés kényszerében képződik, így tehát mintegy kettős nyomás – szekularizáció és a megkésetttség behozása – befolyásolja működésüket.

Itt azután kétségtelenné válik az a tény, hogy nincs poétikailag előzetesen nem „kódolt”, emlékezhíányos olvasat – már amennyiben ezt hitelesként „fogadjuk el”. Már csak azért sem, az eddigiek értelmében, mert a megértés, az esztétikai tapasztalat a *szabály/norma/nyelv* értelmű kánon előzetességéből táplálkozik – egyszersmind folytonosan meg is tagadva azt az új művel való találkozáskor (Szegedy-Maszák Mihály). Az *elfogadás ténye viszont máris a kánonképződés mechanizmusát mutatja*.

2.3. Mindez arra figyelmeztet, hogy a fogalom sokrétűsége s a „hatalom” intézményes és diszkurzív értelme a kánon rendezőfogalmi beágyazása révén és történeti törésvonalainak a figyelembevételével értelmezhető csupán. Aki a mai kánonviták – opening vs. closing – felől szemléli csupán a jelenséget, az a Charles Altieritől (1990) elmarasztalt érdek rabja, nem pedig egy polifunkcionális fogalom tagolt használhatóságának a hitét kívánja megmenteni. Nos, talán inkább arra kellene gondolnunk, hogy a kánon kérdésével szembenézve – ahogy azt A. és J. Assmann hangsúlyozzák, s eddigi gondolatmenetünk talán alá is támasztja – egyszersmind a kommunikáció archeológiáját vállaljuk,

mégpedig kettős értelemben. Aki így gondolkodik, egyrészt a történeti rétegek leírására és hermeneutikai közegbe ágyazására vállalkozik, másrészt a kánonképződési folyamatok belső törvényszerűségeit kell feltárnia, hogy magát a kanonizációt (legalábbis a XVIII. századtól érvényes formáiban) értelmezhesse.

Itt persze számolnunk kell az értelmezői közösségek annyira népszerű fogalmának előzményeivel is, például Haug meggyőző szövegének tanulságaival, s így mintegy *történetiesül* St. Fish fogalmi leleménye. Mivel e közösségeket az aktuális kánon – Th. Luckmann-nal szólva – *magszerű* protoképződménye létrehozóinak kell tekintenünk, s nem feledhető, hogy „működésükhöz” a *karizma, karizmatikus-ság* is hozzátartozik (vö. még Guillory), világos, hogy olyan diszkurzív működést rejt a jelenség, amely a luckmanni értelemben vett evolúciós vívmányoktól szinte függetlenül meghatározza az irodalmi mező strukturálódását. Korszerrő történeti látásmódunk kimunkálása érdekében talán érdemes mindezeket a szempontokat figyelembe venni, különösen annak a tudatában, hogy az irodalomtörténet (írás) elveszítette múlt századi identitásképző funkcióit...

3. A kánon és képződése: a hídépítés szükségletéről

Ha érzékeltetni szeretném a kánon fogalmát ellaposító – ámde megkerülhetetlen – közhelyeket, kénytelen leszek néhányat a jelenség beágyazottsága miatt parafrázálni. Következzék hát „a lista”:

A kánon a tradíció végzett munka terméke, valójában a tradíció hatástörténete és szelektív emlékezete (Altieri, Assmannék stb.); az értelemközvetítés a kánon révén történik; kánon és felejtés egymáshoz tartoznak, s eközben a kánon motiválja a cenzúrát, de kontrollálja is (Szegedy-Maszák Mihály, Assmannék); a kánonok a kultúra emlékezetét képviselik, de emlékezés nélkül nincsenek; imaginárius potenciálok a társadalom számára (Altieri); a kulturális örökség tárházaként identitásképzők, egyfajta kulturális nyelvtant képviselnek (Altieri); kontrasztív keretek, ítéletalkotási alakzatok (Altieri); megkötnék és bezárnak – legalábbis a *Querelle*-ig –, de meg is jelölik a jövő útját, az olvashatóság kereteinek megszabásával (Gumbrecht, Haug, Buck), vagyis történésképzők; nincs kanonikus mű értelmezés nélkül, ám a művek listája egyre inkább az értelmezők „hatalmába” kerül: a figyelem a jelentésadás módozataira tevődött át (vö. Kermode Cullerrel folytatott vitájával), s mivel az irodalom marginalizációja magával hozta a mindig is létezett elmélet önállóságát, amely most hegemoniára tör, így az elmélet kánonját is be kell vonni a fogalmi körbe (Kermode, Guillory stb.); a kánon és a karizma egybekapcsolódása megismétli önnön alakzatát az elmélet terepén is

(Guillory, Kermode); ehhez járul a karizma rutinizációja Guillory Paul de Man követőivel kapcsolatos megfogalmazása szerint.

3.1. Mindezek után nyugodtan akár pontot is lehet tenni e szöveg végére. Mindent kimondtak, ami konszenzuálisan elfogadható a kánonkérdés kapcsán, ámde arra a helyek nem adnak „választ”, hogy is néz ki a jelenlegi – valamennyire belátható – álláspontok polarizált rendszere, miként gondolható el a kánon, kánonképződés és kanonizáció korszerű fogalma. Nyilván nem a kánonvédők és kánonnyitók diskurzusát akarom felidézni, de az nem kerülhető el, hogy a két ellentett álláspontot ne szembeállítsam. Annál is inkább, mert „hídépítésről” volt szó az alcímben.

Igazából két radikálisan eltérő álláspont mutatkozik – legalábbis számomra, de a gyűjtemény szövegeinek a tanúsága alapján is –, amelyek közül az egyiket *immanens*, a másikat átfogóan *intézményes* kanonizációs felfogásnak nevezném. Ha figyelembe vesszük, hogy korábban különbséget tettem kánonképződés és kanonizáció között, azzal csak a problémakör tagolatlanságára utaltam, ugyanis e fogalmak egybeolvadnak a szakirodalomban, magának a történelemnek és a történetnek az aspektusa nem válik szét.

3.2. Az előbbi, az *immanens*nek nevezett változat, Harold Bloomra gondolva elsősorban – s nem csak *The Western Canon* című művének hazai hozzáférhetősége, a megjelent részfordítások és ismertetések okán (vö. *Helikon*, 1–2. [1994]; *Szép irodalmi ajándék*, 2–3. [1998] stb.) –, közismerten a hatásvonal vagy hatásszorongás, az előd által kiválasztott utód, vagyis az *anxiety of influence* fogalmával ragadja meg a kánonképződést. Ez lenne tulajdonképpen az irodalom belső története, szerző és szerző, mű és mű közötti ödpálya/intertextuális kapcsolat. Maga Bloom ugyan tropológiaiainak nevezi végső fokon e fogalom működését, ám értelmezését átszővi a pszichológiai fonal, s a kánon megállapításában szubjektív döntések jellemzik (Szegegy-Maszák Mihály). Aligha tagadható persze, hogy ezzel az irodalom önműködését tematizálja Bloom, éppenséggel azt a tényt, hogy *valamilyen kánonnal szembeni viszonyban jönnek létre a művek*. Ez a kánon már mindenkor létezik az alkotó horizontjában – műfaji, beszédmódbeli, tematikai, általában vett nyelvi értelemben –, de nem közvetítés nélkül!

Ugyanakkor az sem kérdéses, hogy éppen saját szubjektív döntéseivel azt igazolja: Harold Bloomokra van szükség például a nyugati kánon megállapításához, vagyis a kritika és az irodalomtörténet kanonizációs funkciója megkerülhetetlen. Az álláspont ellentmondásosságát jól jellemzi, hogy Frank Kermode-ra roppant elismerően hivatkozik, vagyis egy olyan kritikusra, aki elismeri a jelentős

„kanonizátorok” funkcióját, s az értelmezés intézményes kontrolljáról beszél...

Bloom koncepciójánál maradván: Shakespeare középponti szerepét nem magyarázza meg kielégítően például Milton s mások vele kapcsolatos hatásszorongása, annál inkább az a tény, hogy az utódok ugyan megvívta vele, ám Warburtontól dr. Johnsonig s tovább *intézményesen* kanonizálták. A kontinensen pedig Friedrich Gundolf jelentős műve (*Shakespeare und der deutsche Geist*) – a recepciótörténeti koncepció szellemi történeti előzményeként – előkészítette a közép-európai primer fejlemények értelmezhetőségét.

Balassi Bálint kanonizációja sem csak úgy történt, hogy „továbbbírták”, miközben versnyelve helyettesítette a nevet, de kellett egy Rimay is, s valamennyiük felfedezői és értelmezői. Aligha tud a szürke irodalmár más érvet felhozni az ellen, hogy a *nagy alkotó a kánonalapító*, mintsem azt, miszerint *rendszertörténelemről van szó*, s mint fentebb jeleztem, ennek, ha úgy tetszik, évszázadokra visszanyúlóan alig különböznek a szabályai. „A fennmaradás (kanonizálás) sokkal összetettebb társadalmi kontextussal rendelkezik, mintsem hogy az egyedi olvasó választ vehessük figyelembe” – mondja az említett lexikonszócikkben John Guillory. Ettől még teljesen igaza van Harold Bloomnak abban, hogy a kánonba való betörés a figuratív nyelv szintjétől, az eredetiségtől, a kognitív erőttől, a kulturális tudástól és a dikció erejétől függ.

3.3. A második, intézményesnek nevezett változatról – tudva uralkodó, mi több politikailag is átszínezett formáiról – tulajdonképpen nem is kell sok szót ejtenünk. Szövegünk számos utalással arra vezetett, hogy a közvetítés, a kulturális kommunikáció és intézményes formái nélkül nem létezett s aligha létezhet kánon. A kérdés itt talán úgy vehető fel, az „iskola” (tehát a sillabusz és az ennek összeállításában érdekelt hatalmi pozíciója), vagy a tágabban értett „intézményesség” álláspontja mellett kötünk-e ki. Be kell látnunk, ez kultúrköröktől s nem csak intellektuális meggyőződéstől függő probléma; a közép-európai szemszögből látható kulturális működés Lindenberger vagy Kermode stb. melletti érveket mutat, akik bírálják az iskola kizárólagos szerepét, amelyet például Guillory képvisel, miközben nyilvánvalóan nem koszorúzzák meg a bloomi típusú érvelés képviselőit.

Tudomásul kellene vennünk, hogy a kánon iskolai, pragmatikus funkciójú s hatásvonal-mechanizmusú elgondolása akkor áll szemben egymással, ha a Metron és a Kanon antik különbözőségéről megfeledezve s a magas kulturális igényről lemondva egy mediatiszt világot – hogy ne emlegetsem Guillory „technobürokrácia” terminusát – napi gyakorlatának engedjük át magunkat. A kánon *irodalomtu-*

dományi fogalma ezzel szemben a két aspektus összevonását és operativizálását kívánja meg.

3.4. S ekkor még nem is volt szó az elmélet kánonjáról vagy Paul de Man kánontagadó, de attól teljesen meg nem szabaduló álláspontjáról. E téren átadom a szót David Martynnak és Guillorynak, ugyanis a karizmatikus mester gondolatvilágának megközelítési kísérlete szétfeszítene az írás kereteit. Megelégszem annyival, hogy de Man nem foglalkozott periferikus szerzőkkel – az ötvenes évek végétől (Gauss-előadások...) az *Aesthetic Ideology*ig Rousseau, Hölderlin, Wordsworth, Coleridge, Shelley, Baudelaire, Hegel, Kant stb. álltak egy olyan felfogás középpontjában, amely egyik bírálója szerint a humanista racionálét a nyelv univerzális, de antihumanista racionáléjával helyettesítette. Paul de Mannak erre természetesen volt válasza: sajnálta azokat az irodalmárokat, akik a nyelviség kérdését egyszerűen „az ember alkotta saját céljaira” típusú tézissel intézik el. Innen persze bonyolult út vezet a kánonfelfogásáig, s ha ebben a kötetünkben közölt szövegek segítenek eligazodni, közelebb juthatunk e jelentős szerző hatástörténetileg is nyilvánvaló kánonelméleti jelenlétéhez. Az elmélet kánonját illetően mindenesetre meggondolandók Kermodé megjegyzései a túlzott önreflexivitás önbizalmáról, az esztétikum és a kritikai totalizálás helyett érvényesített retorikai megközelítésről, különösen, ha azt is olvashatjuk szerzőnk-nél, miszerint semmilyen új értelmezés nem rombolja a kánon, mivel egyszerűen összetartoznak. Talán nem téved az az olvasó, aki ezt rokonszenves vitastílusnak, megfontolt állítások könnyed ironiájú megfogalmazásának és megélt tapasztalatok bölcs leszűrésének tartja.

3.5. Amennyiben ilyen komplex kánonfogalommal dolgozunk, vagyis olyannal, amely olvasási „előírást”, értéket, folyamatos változást és a tradícióhoz való újraértelmező viszonyt tételez fel, akkor legalább még két kérdéssel kell szembesülni. Az egyik: mit kezdünk a kánon „lista, rögzített értékrend” stb. belénk ivódott konnotációjával. A másik: feladva vagy megtartva ezt a változatot, mit kezdünk a szinonimikusan kezelt *klasszikus* fogalmával. A két kérdés értelemszerűen a *történetiség* dimenzióját érinti, s így egybevonva – a hermeneutikai szakirodalom „tekintélyének” és hazai recepciójának ismeretében – lehet kísérletet tenni a válaszadásra. G. Buck és H. U. Gumbrecht szövegei kiváló érveléssel bizonyítják – különösen hogy ez utóbbi tömören reflektálja H. R. Jauss nevezetes *Querelle*-bevezetőjét, hogy éppenséggel a *Querelle* óta (amelyben ugyanis a szép történeti reflektálása töri meg a változhatatlan kanonikus érvényét) folyamatos történetesítés zajlik a XVIII. században. Míg az *Encyclopédie* „classique” címszavába foglalt álláspont még közel állni látszik a kanonikus fogalmához és társadal-

mi magatartásformák stabilizálását célozza, Kant után, a *példaszerű* kategóriája révén Schiller már relativizálja a szépet, s ezzel alámossa a kánon statikus jelentését. Gumbrecht másfelől azt a folyamatot is bemutatja a francia irodalom példáján, ahogyan a *kanonikus* szerzők helyét a *klasszikusok* veszik át: a XVII. század nagy drámaírói ugyanis éppenséggel e folyamatban klasszicizálódnak a Comédie Française színpadán a XIX. század elején, hogy azután Madame de Staël teoretikusan is az individuális képzés ideáljára tegye a hangsúlyt. Ám ahogy a klasszikus fogalma ekkor rögzülni látszik, azt Gumbrecht némi ironiával foglalja össze: kritériumai a nyelvhelyesség, nyelvi elegancia, öröknek tetsző tartalmak értékes „edénye”, valamely megfoghatatlan zsenialitás kiáradása, a jó ízlés iránytűje.

A történeti folyamat egésze szempontjából ez persze csak két példa, de az mindenesetre meggondolkodtató, hogy számos mai szerző – például A. Shankman vagy J. Guillory (lexikonszócikkében), de Assmannék is – kimeríthetetlen, időtálló, önidentikus stb. jelentést ad a kanonikusnak és klasszikusnak, egybemosva egy ma már erősen kérdéses fogalmi párost. Gadamer visszhangzik Assmannéknál, az amerikai szerzők viszont – eltérő tradíció alapján – kevéssé látszanak ismerni azt a meggyőző érvelést, amellyel fellépésétől kezdve Jauss a klasszikus (ha úgy tetszik, egyúttal a kanonikus) időfölköttségét kétségbe vonta. A temporalitás eszméje, innen nézve, valójában megkérdőjelezte a klasszikussal szinonim vagy tőle elkülönített kanonikus statikuság eszméjét.

4. A kánon a rendező keretfogalmak körében

Az eddigi érvelés azt sugallja, hogy a kánon temporalizálódása és diszkurzív beágyazottsága aligha látszik kétségbe vonhatónak. Próbáljunk tehát összegezni. Az értelmező, alakulástörténeti alakzatokat leíró és konstruáló tevékenység utóbbi évtizedekben érvényesülő kérdésirányai és a keretfogalmak, háttérfogalmak, a megalapozó kategóriák „vitája” – s egyben a meglévők destabilizálása – az irodalom értelmező fogalmak körében meglehetősen gondot okoztak. A kánon „felkapott” kérdése nem mindig járt együtt a történetiség érvényesítésével, s alig láttatták e fogalom *tudáselőzetességi* funkcióját. Az elméleti propozíciók nyomán meg kell tehát kísérlni a fogalmi háló megszövését, legalábbis javaslatként elgondolva.

4.1. A strukturalizmus szcientizmusa és pozitivistikus tudományeszménye már a hatvanas években „kitermelte” M. Foucault-nál azokat az átfogó, értelmező keretfogalmakat, amelyek transzcendentális kategóriaként, lehetőségkeretként, előfeltételként, a tudásszerzés keretként és meghatározójaként működnek. A diskurzus, az episztémé s a

benne működő diszkurzív rend – e közismerten domináns foucault-i fogalmak – transzcendált jelentéshasználat révén a *mondhatóság előzetességének* a szabályait tartalmazzák. (Nem feledhetjük persze a Manfred Frank által ebben kimutatott Claude Lévi-Strauss-féle mítoszinterpretáció fogalmi hatását, amelyet Ricoeur elvárásának az érvényesíthetősége is alátámasztott.) E fogalmak a hazai értelmezőknél – logikusan egyébként – irodalmi episztémé stb. jelentésvariánst kaptak, noha Foucault az episztémét eredetileg kifejezetten tudományok közötti viszony értelemben használta. Mindez éppen azért lehetséges, mert transzcendált értelmében az „irodalmi episztémé”, irodalmi diskurzus igenis alkalmas a *keret* és a *határ* jelentéskörnyezetének a jelzésére. S nem feledhető, hogy érvényesül az a belátás, hogy nincs Horváth János-i értelemben vett önelvű korszak, a kogníció az esztétikai tapasztalat elválaszthatatlan része, s így a *világértési rend*ként értett episztémé – s az abban működő diskurzus – az irodalom létezési kerete egyszersmind. Más kérdés, hogy Manfred Frank például igen súlyos kritikával illette ezeket a foucault-i fogalmakat, ám mindez igen szigorú tudománylogikai alapon történt, Foucault hatástörténeti funkciójának nyilvánvaló ignorálásával. Hogy azonban az episztémében működő szimbolikus rend – amelyet Frank is kapcsolatba hoz az életvilág fogalmával – aligha tagadható, azt nem itt kell bizonyítanunk.

4.2. Időben teljesen egybeesik az archeológiai történelem foucault-i eszméjének megfogalmazásával és keretfogalmainak bemetsződésével az ötvenes évek végi előzmények és a *Querelle*-tanulmány utáni látványos Jausse-fellépés, a *Provokáció*-tanulmány (1967/1970). Itt a történetiség kereteinek hermeneutikai visszanyeréséről volt szó, s ezt 1970-es kötetének tanulmányai egységesen képviselték is. A kánon szituálhatósága szempontjából az a döntő, hogy szerzőnk a Husserl-től Heideggeren át örökölt gadameri horizontfogalmat és a hatástörténeti tudat logikáját, továbbá a kérdés-válasz metodikát átvéve, átértelmezte a horizont-összeolvadás gadameri fogalmát – horizont-közvetítéssé alakítva azt –, történetivé képezte át (mint láttuk) a klasszikus fogalmát is. S ebből az következik, hogy a kérdés-válasz logika egybekapcsolása a horizont-közvetítés aspektusával, s ennek módszertani és alakulástörténeti vezérelvé emelése az eminens szerzők és művek dialógusát, tágabban a *valamin képzett* befogadói közeg kérdéspotencialitását állította a középpontba.

4.3. Ezekkel a kérdésirányokkal, s még fontosabb: leszűrhető következtetéseikkel mintha konvergálna a humánmegértés habermasi felfogása (a megkerülhetetlen előzetes megértés a nyelv- és értékvonatkozásában nyelvilleg megközelítendő jelenségek esetében), vagyis az *előzetes tudás*

fogalma, de talán nem tévedünk nagyot, ha Lyotard „*grand récit*”-jét – az értést meghatározó rendszereket egybefogó nagybeszélés elhíresült fogalmát – is bevonjuk e körbe. Tudva persze, hogy itt igen-igen eltérő elméleti alapállású szerzőkről van szó – a probléma látszik közösnek. Nevezetesen a kulturális értelemképződés, az értelemalakzatok jellege és hozzáférhetősége az, ami összeköti ezeket a szálakat, s a gadameri hatástörténeti tudat common sense-összefüggése is rokoníthatóvá teszi a jelenségeket. Mindezek a rokonságba hozott fogalmak ugyanis a diskurzus hatalma révén érvényesítik a hatásukat, amin persze nem pusztá tudásközvetítést, hanem az érvényes beszédmódok rejtetten, de keményen érvényesülő hatalmi struktúráját értünk. Ez pedig egyúttal cenzúra és öncenzúra, a bennünk lévő idomulási ösztön és társadalmi nyílt vagy rejtett kényszer. Foucault olvasói számára mindez persze nem meglepetés.

4.4. Azt a kérdést kell megfogalmaznom most már, hogy vajon az antikvitástól örökölt kánonfogalmunk – minden sokrétűsége ellenére – nem hozható-e abba a „gyanúba”, hogy képes magába sűríteni, s az irodalmi gondolkodás több ezer éves hagyományára alapozva *sajátlagossá* formálni, más tudásterületek felé való folyamatos kiterítéstől méltón megóvni fogalmaink kereteit. Maga is előzetes tudás, világértési rendet tartalmazó rendszer stb. – vagyis ha nem is bölceleti vagy szociológiai értelemben, de azonos funkciója van az episztémén belüli diskurzusban. Vajon nincs esélye arra, hogy az értékelés, értékstabilizálás, szabály- és elvárásképző instanciája által a szinkrón műértés és a diakrón ábrázolás ma is élő igényét integrálja?

A kánon úgy transzcendentális az irodalomhoz képest, ahogy a nyelvtan a beszéd vonatkozásában. Az *episztémé diszkurzív rendje kánonokon át tartja hatása alatt, illetve alakítja az elváráshorizontot, a horizontváltások ezért kánonokból táplálkoznak, miközben az értelmezői közösségek saját kanonikus elvárásai és normái teszik polifonikussá az önmagát megingathatatlanak beállító kánont*. Hogy mindez mély történeti gyökerekkel rendelkezik, arról volt bőven szó – ám annak az esélye, hogy egy ősi fogalom történeti változatát és változását el- és felismerve integráló közép lehesse, rajtunk áll.

2001

JEGYZET

- * *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Vál., szerk. ROHONYI Zoltán, ford. BECK András et al., Bp., Osiris – Láthatatlan Kolégium, 2001, 7–15. A tanulmánykötet előszavát szerkesztve közöljük.